

SOPHIA PERENNIS

Publisher: Iranian Institute of Philosophy

Email: javidankherad@irip.ac.ir

Tel: +982167238208

Attribution-Non Commercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Open Access Journal

SOPHIA PERENNIS

The Semiannual Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy

Vol. 19, Number 2, autumn and winter 2023, Serial Number 42

Refutation of Hume's theory about miracles from the point of view of philosophy and history

PP: 25-46

DOI: 10.22034/IW.2023.335956.1611

Ghasem khanjani*

Abstract

Some scientists, including David Hume, have tried to consider the news of miracles as unreliable. According to Hume's belief, there is no miracle that sufficient and qualified people have confirmed, human nature has an extremely strong desire for strange things, supernatural and miraculous news mainly and abundantly among nations. They are seen as ignorant and savage, due to the conflict of different religions, the miracles that are claimed to prove the truth of each of them weaken and invalidate each other; In this article, relying on the descriptive-library method, it will be clear that Hume's opinion is not acceptable. Memories and archives of the

---

*Assistant Professor of Department of History of Institute of Hawzah and University- Iran

E-mail: Ghkhanjani1342@gmail.com

Received date: 3/4/2022

Accepted date: 2/3/2023

past, testimony of eyewitnesses and historical reports and quotations, physical works left behind, and some scientific laws, and most importantly, the frequency of supernatural news and the citation and acceptance of these news are among the most important reasons for rejecting Hume's theory.

Keywords: news miracles, historical news, challenge, empiricism, Hume.

extended abstract

Miracles and showing extraordinary things have been one of the tools of prophets and imams (pbuh) to prove the truth and honesty of their claims. On the contrary, from the very beginning, various people tried to oppose these miracles and show their opposition. Opposition to miracles took place in two areas; One is opposing the principle of miracles and the other is opposing and denying the news about miracles. It is obvious that because the opponents could not oppose the miracles and did not have the power to show the miracles and the superior hand, especially in the later periods, they denied the news or considered the news of the miracles to be distorted. These oppositions have been prevalent in different times and have continued until today.

In the later periods, in addition to the opposition of some thinkers, some western scientists including David Hume tried to make the news of miracles and then the miracles appear distorted and unreliable. It is obvious that the opponents use concrete and popular reasons to prove their claim, which will be noticed by everyone. Therefore, David Hume cited reasons that may seem acceptable and documented at first glance, but upon further investigation, it will become clear that these reasons are unacceptable based on other scientific and empirical reasons. Some of Hume's reasons are as follows: there is no miracle that has been confirmed by sufficient and qualified people, man has an extremely strong tendency in his nature for strange and strange things, supernatural and miraculous news mainly and Miracles that are claimed to prove the validity of each religion are seen abundantly among ignorant and savage nations, but because of the conflict in different religions, they weaken and nullify each other. This is despite the fact that

each of these reasons has been strongly rejected by logical, intellectual and religious arguments.

For example, memories and preservation of the past in the works of the predecessors that have been passed on to the next generations, the testimony of eyewitnesses and historical reports and quotes that were written in different periods and recorded and transmitted the news of miracles. , physical works left over from some extraordinary things and miracles that have been left over from previous eras and some of them can be proven even today with scientific laws, and most importantly, the frequency and transmission of miraculous news from generation to generation. Citation of this news and its acceptance by different societies in different periods is one of the most important reasons that leaves no room for doubt in the news of miracles. Of course, there may be exaggeration or exaggeration in the narration of miracles in some cases, and therefore the news of miracles or the sources related to the news of miracles need to be refined and scientifically checked to remove possible false cases, but this Scientific action is very different from countering the news of miracles and thus denying miracles.

By the way, in numerous articles and books, the news of miracles and the truth or falsity of some of them, or the insincerity of some narrators, or some of the problems that cause the acceptance of news of miracles to be weakened, have been examined and researched, and the works Much has been devoted to this matter, and therefore the people of knowledge do not accept any news that indicates a miracle and is quoted from any source, but these news are examined with the mentioned review and refinement. placed and then they accept it. In any case, what is important is that even if the conclusion is reached by examining the news of miracles that some of the news of miracles are false, this does not become a license to deny other news of miracles, let alone to deny the principle of miracles which is proven in All religions and what is believed by the general believers in different religions. And this denial of miracles is exactly what is obtained by distorting the news of miracles by David Hume.

Therefore, what has been discussed in this article is the rejection of Hume's theories about miracles and proving the weakness of Hume's argument in this regard. For this purpose, Hume's reasons have been discussed first and

then each of these reasons has been rejected by citing scientific and sound reasons.

References

- Ahmadi, Mohammad Amin, (1378), *Paradoxical or Unseen, A New Approach to Miracles*, Center for Islamic Studies and Research, Qom: Islamic Propaganda Office of Qom Seminary, Publication Center.
- Bahrani, Seyyed Hashim, (1415 gh), *Madinat al Maajiz*, research by the research group headed by Abdollah Tehrani Mianaji, Qom: Institute of Islamic Education.
- Copleston, Frederick, (1375), *History of Philosophy*, Volume 5: English Philosophers (from Hobbes to Hume), translated by Amir Jalaluddin Aalam, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company and Soroush Publishing Company.
- Durant, Will and Ariel, (1384), "Religion and Philosophy", *Civilization History, Voltaire's Age*, translated by Sohail Azari, edited by Hassan Anoushe, 10th edition, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Earman, John, (2000), *Hume's Abject Failure*, Oxford: Oxford University Press.
- FathAliKhani, Mohammad, (2013), *David Hume's Philosophy of Religion*, Qom: Howzah and University Research Center.
- Horr Amili, Muhammad ibn Hasan, (1418 gh), *Proof of Guidance in Texts and Miracles*, Beirut: Al-Alami Institute for Press.
- Haruni Hasani Zaidi, Ahmad ibn Hussain, (1424 gh), Proof of the prophethood of the Prophet (pbuh), research by Abdul Karim Ahmad Jadban, Yemen: Maktab al-Torath al-Islami.
- Hick, John, (1372), *Philosophy of Religion*, translated by Bahram Rad, Tehran: International Publications of Al-Hoda.
- Hospers, John, (1378), *Philosophy of Religion (Criticism on the Proofs of God's Existence Using Philosophical Analysis)*, Translation and Editing Department of Islamic Studies and Research Center, Office of Islamic Propaganda, Qom: Office of Islamic Propaganda.
- Hume, David, (2007), *An Enquiry Concerning Human Understanding and Other writings*, edited by Stephen buchle - Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Ibn Hamzah Tusi, Muhammad ibn Ali, (1412 gh), *al-Thaqib fi Al-Manaqib*, research by Nabil Reza Alwan, Qom: Ansarian Institute, second edition.
- Ibn Shahr Ashub, Muhammad ibn Ali, (1376), *Manaqib Al Abi Talib*, research by my committee of professors of Al-Najaf Al-Ashraf, Al-Najaf: Al-Haydriya Press.
- Kolaini, Muhammad ibn Yaqoob, (1363), *al-Kafi*, research by Ali Akbar Ghaffari, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya.

- Khasibi, Hossein ibn Hamdan, (1419 gh), *Al-Hidayat Al-Kobra*, Beirut: Al-Balagh Publications.
- Locke, John, (1998), *An Essay Concerning Human Understanding*, A. s. Pringle – Pattison(ed), Hertfordshire: Wordsworth Editions Limited.
- Majlesi, Muhammad Baqir, (1403 gh), *Bihar al-Anwar*, by the efforts of Muhammad Baqir Behbodi and others, second edition, Beirut: Est.
- Mamqani, Abdullah, (1411 gh), *Meqbas al-Hidayah*, Mohammad Reza Mamqani's research, Qom: Al-Bayt Foundation for Heritage.
- Mofid, Muhammad bin Muhammad, (1413 gh), *Al-Irshad*, Research by Al-Bayt Foundation for Revival of Tradition, Qom: International Conference for the Millennium of Sheikh Al-Mofid.
- Qutb Rawandi, Saeed ibn Hibatullah, (1409 gh), *Al-Kharaj and Al-Jaraih*, Qom: Al-Imam Al-Hadi Institute.
- Razi, Abu Hatem, (1381), *Aalam al-nobuwwat*, research, correction and introduction by Salah al-Sawi, Gholamreza Aawani, English introduction by Seyyed Hossein Nasr, Tehran: Hikmat and Philosophy Research Institute of Iran.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir, (1413 gh), *Dalail al-Imamah*, Qom: Al-Ba'ath Foundation.
- Tabatabai, Mohammad Hossein, (1362), *Ejaz Qur'an*, Tehran: Raja Cultural Publishing Center.
- Tabatabai, Mohammad Hossein, (1364), *principles of philosophy and the method of realism*, Tehran: Sadra.

این مقاله با درجه علمی $\hat{E}$ پژوهشی پذیرفته شده است.

جاویدان خرد، شماره ۴۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۱، صفحات ۲۵-۴۶

ردّ نظریه هیوم در باره معجزات از نگاه فلسفه و تاریخ

قاسم خانجانی*

چکیده

برخی از دانشمندان، از جمله دیوید هیوم درصدد برآمده‌اند تا اخبار معجزات را غیر قابل استناد بدانند. به اعتقاد هیوم هیچ معجزه‌ای که افراد کافی و واجد شرایط آن را تصدیق کرده باشند، وجود ندارد، انسان در طبیعت خود تمایل فوق العاده قوی به امور عجیب و غریب دارد، اخبار فوق طبیعی و اعجاز‌آمیز عمدتاً و به وفور بین ملل جاهل و وحشی مشاهده می‌شوند، به دلیل تعارض ادیان مختلف، معجزاتی که برای اثبات حقانیت هر یک از آن‌ها ادعا شده‌اند یکدیگر را تضعیف و باطل می‌کنند؛ در این نوشته، با تکیه بر روش توصیفی - کتابخانه‌ای، روشن خواهد شد که نظر هیوم قابل پذیرش نیست. خطرات و محفوظات گذشته، گواهی شاهدان عینی و گزارش‌ها و نقل قول‌های تاریخی، آثار فیزیکی به جای مانده و برخی قوانین علمی و از همه مهم‌تر تواتر اخبار معجزات و استناد به این اخبار و پذیرش آن از مهمترین دلایل رد نظریه هیوم است.

کلید واژه‌ها: اخبار معجزه، اخبار تاریخی، تحدی، تجربه‌گرایی، هیوم.

* (نویسنده مسئول) استادیار گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ایران، قم: E-mail:

Ghkhajani1342@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱/۱۴

۱. مقدمه

بدون تردید یکی از ابزارهایی که پیامبران و امامان (ع) برای اثبات ادعای خود یا اثبات حقانیت و صدق گفتار خود و نیز برای اثبات مرجعیت علمی خود از آن استفاده می‌کردند، معجزه بوده است. صرف نظر از گونه‌های مختلف این معجزات و نیز بدون در نظر گرفتن برخی تفاوت‌هایی که ممکن است بین دلایل و معجزات وجود داشته باشد، و همچنین بدون وارد شدن به بحث لغوی و تطور استعمال این تعابیر، در این نوشتار آنچه که مدنظر بوده و مورد مذاقه قرار می‌گیرد اخبار معجزات، آن هم از حیث درستی و نادرستی استناد به اخبار معجزات است نه اثبات و یا رد اخبار معجزات و نیز واکاوی اخبار معجزات و احیاناً پالایش آن‌ها مورد نظر نیست. بنابراین، این نوشتار به دنبال اثبات این مطلب است که استناد به اخبار معجزات، به دلایلی که خواهد آمد، امری عقلایی، فطری و کاملاً موجه است. از این رو ایجاد تردید در استناد به اخبار معجزه و تحلیل اخبار معجزات از منظری کاملاً مادی و تجربی امروزی و قرار دادن این اخبار در محک تجربه و در نتیجه ابطال و رد معجزات امری کاملاً نامعقول و در برخی موارد مبارزه با بدیهی‌ترین امور زندگی و چشم پوشیدن از اصولی‌ترین نشانه‌های حیات، حتی در باره هویت خود تردید کنندگان است، که به آن اشاره خواهد شد. البته ممکن است تصور شود این مخالفت‌ها تنها از سوی فلاسفه و دانشمندان غربی مطرح شده‌اند، اما با بررسی منابع کهن و نظریه‌های فلاسفه و دانشمندان اسلامی در گذشته، می‌توان دریافت که مخالفت با این اخبار از زمان پدید آمدن معجزات، یعنی از زمان پیامبران (ع)، صورت گرفته و در دوره‌های بعد تا به امروز ادامه یافته است. در دوره‌های متأخر نیز برخی از دانشمندان غربی از جمله دیوید هیوم^۱ در صدد برآمدند تا اخبار معجزات و به دنبال آن معجزات را مخدوش و غیر قابل استناد جلوه دهند.

در باره این موضوع و رد آن در برخی آثار مطالبی آمده است و تعداد اندکی مقاله نیز به بخشی از این بحث پرداخته‌اند. شاید مهمترین بحثی که در این باره مطرح شده باشد بخشی از کتاب فلسفه دین دیوید هیوم نوشته دکتر محمد فتحعلی‌خانی است که به سال ۱۳۹۰ به

۱. دیوید هیوم (David Hume)، فیلسوف اسکاتلندی و پیشرو مکتب تجربه‌گرایی، در قرن هیجدهم (۱۷۱۱ - ۱۷۷۶) می‌زیست. وی با رد هرگونه معرفت غیر تجربی، تنها دریافت‌هایی را موجه می‌شمرد که بتوان آن را با ادراک حسی یا استلال علی به اثبات رساند از این رو با بسیاری از معارف دینی غیر تجربی مخالفت ورزید. برای اطلاع از زندگی، آثار و افکار وی، رک: کاپلستون، ۱۳۷۵، صص ۲۷۶ - ۴۰۷؛ و نیز رک: دورانت، ۱۳۸۴: ۱۵۹ - ۱۸۱.

وسيله پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در قم منتشر شده است. به جز این، مقاله‌ای با عنوان «توانایی انسان کامل بر اعجاز و پاسخ به نقدهای فخر رازی و هیوم درباره اعتبار آن» نوشته سید حسین موسوی راد و سید جابر موسوی راد چاپ شده در مجله انسان پژوهی دینی شماره ۴۳ سال ۱۳۹۹ به بخشی از این بحث و نقد هیوم پرداخته است. عنوان «بازخوانی تعریف هیوم از معجزه، ضمن خوانشی جدید از قوانین طبیعت» عنوان مقاله دیگری است که به وسیله حسین نصراللهی در همایش بین‌المللی فلسفه دین معاصر در سال ۱۳۹۲ ارائه شده و به بخشی از نظرات هیوم پرداخته، اما به دنبال نقد آن نبوده است.

در مقاله حاضر، برای رد نظریه هیوم، علاوه بر دلایلی چون خاطرات و محفوظات گذشته، گواهی شاهدان عینی و گزارش‌ها و نقل قول‌های تاریخی، آثار فیزیکی به جای مانده و برخی قوانین علمی، مهم‌ترین دلایلی که برای اثبات اخبار معجزه اقامه شده است تواتر اخبار معجزات و استناد به این اخبار و پذیرش آن است که به تفصیل بدان پرداخته می‌شود.

۲. دیدگاه هیوم

هیوم در مقاله «درباره معجزات» که در کتاب «تحقیق درباره فهم آدمی»^۱ آمده است، می‌خواهد با استفاده از مباحثی در باب حساب احتمالات، پذیرش اخبار معجزات را نامعقول معرفی کند و به این وسیله توسل به معجزه برای دفاع از مسیحیت را ناکارآمد سازد. وی برای تحقق این هدف هیچ خبر خاصی درباره وقوع معجزات را بررسی نمی‌کند، بلکه مدعی است می‌تواند استدلالی کلی و فراگیر عرضه کند که ما را از این بررسی‌های موردی مستغنی سازد. او تصور می‌کند استدلالی علیه معجزات در آستین دارد که همه اخبار معجزات را بی اعتبار می‌کند، حتی اگر از زبان موثق‌ترین شاهدان نقل شده و توسط امین‌ترین روایان به ما منتقل شده باشند. او این استدلال را بسیار ابتکاری، متقن و محکم می‌داند ولی منتقدان او جز این فکر می‌کنند. برخی در ابتکاری بودن آن تردید کرده‌اند و نمونه‌هایی از این استدلال را از زبان پیشینیان هیوم نقل کرده‌اند و برخی دیگر اتقان و انسجام این استدلال را انکار می‌کنند و کل مقاله در باب معجزات را مغشوش و فاقد استحکام می‌شمارند. این گونه نقدها بر هیوم از زمان نگارش این مقاله آغاز شده و هم‌روزگاران او در این باره بر او خرده‌ها گرفته‌اند. جورج کمپبل^۲ یکی از معاصران هیوم

^۱ . An Enquiry Concerning Human Understanding

^۲ . George Campbel

است. وی در اصالت و ابتکاری بودن استدلال هیوم تردید کرده، ولی درباره آن سخنی نگفته است. وی با بیانی طنزآلود بحث های هیوم در ردّ اخبار معجزه را فاقد ارزش می‌شمارد و شیوه بحث او را صرفاً ترفندی برای برانگیختن تعجب خوانندگان و جلب اعتماد آنها می‌داند (فتحعلی‌خانی، ۱۳۹۰: ۲۲۱).

۱/۲. دلایل هیوم بر قابل اعتماد نبودن گواهی‌ها

دیوید هیوم در قسمت دوم مقاله «درباره معجزات» که بخش دهم از «تحقیق در باره فهم آدمی» است، پنج دلیل ۱ آورده است تا نشان دهد که گواهی‌های تاریخی بر وقوع معجزه نمی‌توانند دلیل مطمئنی بر وقوع معجزه باشند. لذا هیچ معجزه اثبات شده‌ای وجود ندارد تا بتوان براساس آن اصول و بنیاد دینی خاص را عقلاً اثبات کرد. این ادله به ترتیب بدین شرح است:

۱/۱/۲. هیچ معجزه‌ای که افراد کافی و واجد شرایط، آن را تصدیق کرده باشند، وجود ندارد، هم چنین هیچ معجزه‌ای به طور علنی در بخش مشهوری از جهان انجام نگرفته تا اعتراف به آن اجتناب ناپذیر باشد.

۲/۱/۲. انسان در طبیعت خود تمایل فوق العاده قوی به امور عجیب و غریب دارد؛ نمونه‌های بسیاری از معجزات و پیش‌گویی‌های جعلی و حوادث مافوق طبیعی که به وسیله گواهی‌های متناقض کشف شده یا با وصف محال بودن کشف می‌شوند، به قدر کافی کشش قوی نوع بشر را به امور خارق العاده نشان می‌دهد؛ مخصوصاً اگر روح دین با این علاقه و تمایل درهم آمیزد، عقل سلیم به پایان می‌رسد، زیرا ترکیب تمایل به امور حیرت‌انگیز با تعهد دینی سبب می‌شود؛ مثلاً شخص متدین از روی شور و شوق دینی آن چه را واقعیت ندارد، خیال می‌کند که می‌بیند.

۳/۱/۲. واقعیت این است که اخبار فوق طبیعی و اعجاز‌آمیز عمدتاً و به وفور بین ملل جاهل و وحشی مشاهده می‌شوند. همین واقعیت تردیدی جدی و قوی بر ضد آنها به وجود می‌آورد، زیرا این احتمال را قوت می‌بخشد که اخبار مربوط به اعجاز، محصول دوره جهل

---

^۱. البته در متن کتاب هیوم و نیز در ترجمه آن چهار دلیل آمده است و روشن نیست که از چه روی مترجم محترم در این بحث پنج دلیل آورده است. به نظر می‌رسد وی دلیل چهارم را به دو دلیل تقسیم کرده و در نتیجه پنج دلیل شده باشد. برای اطلاع بیشتر، رک: هیوم، (درباره معجزات) ترجمه محمد امین احمدی، ۱۳۷۸: ۴۱۲ - ۴۲۰ و Hume, p. 102-107.

و بی خبری انسان‌ها از شیوه‌های صحیح تبیین علمی و فلسفی است، چرا که در چنین محیطی میل متعارف بشر همواره به سمت امور عجیب و غریب قوت دارد و برای حوادث، عوامل نامرئی و غیرطبیعی جست و جو می‌کند.

۴/۱/۲. به دلیل تعارض ادیان مختلف، معجزاتی که برای اثبات حقانیت هر یک از آن‌ها ادعا شده‌اند یکدیگر را تضعیف و باطل می‌کنند.

۵/۱/۵. این حقیقت که داستان اعجاز‌آمیز را برای هر دین جدید به عنوان تأیید به کار می‌برند، خود برهان دیگری برای شکاکیت است؛ تعدادی از مردم علاقه شدید دارند که به بعضی از موضوعات دینی معتقد شوند و تجربه نشان داده که تعداد زیادی از مردم با این گونه ادعاها فریب می‌خورند (۱۰۷-۱۰۲: □ □ □ □ □ □, ۲۰۰۷).

۳. پاسخ به اشکالات هیوم

پس از طرح مباحث هیوم از همان زمان و معاصر با وی تا به امروز در رد نظرات هیوم پاسخ‌های متعددی از سوی دانشمندان ابراز شده است که در این جا به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱/۳. هنری تیسسن، متکلم مسیحی، هر چند در مقام دفاع از دلالت منطقی معجزه بر اثبات وجود خداوند بوده است، اما مطلبی که بیان می‌کند می‌تواند پاسخ روشنی به هیوم و همفکران او باشد. وی در این باره می‌نویسد:

این ادعا «افرادی که معجزه را ندیده‌اند همواره در آن شک می‌کنند»، بر این فرض نادرست قرار دارد که انسان باید تمام اعتقادات خود را براساس تجربه انسانی خود قرار دهد.

وی سپس در بیان مورد نقض این ادعا می‌گوید:

ما با اینکه وجود یخبندان‌های شدید روی زمین را ندیده‌ایم، اما با گفته زمین‌شناسان آن را قبول داریم (تیسسن، ۱۳۸۱: ۱۱).

به ظاهر بر پایه همین استدلال، علامه طباطبایی پذیرش امور خارق‌العاده را حتی برای دانشمندان علوم طبیعی دشوار می‌داند، زیرا آنان با دانش امروزی خود پدیده‌ها را تبیین می‌کنند و معجزه فراتر از تجربه‌ی آن‌ها است (طباطبایی، ۱۳۶۲: ۲۵-۳۰).

۲/۳. از نظر علامه طباطبایی نیز استدلال امثال هیوم بی‌اساس است. زیرا از نظر ایشان برخی بین روش فلسفه و علم تجربی خلط کرده‌اند. علم تجربی بر پایه آزمایش و حس است و برخی دانشمندان می‌خواهند مباحث عقلی را در آزمایشگاه حل کنند که این افراط‌گرایی نابعاست (طباطبایی، ۱۳۶۴: ۱/۴-۵).

۳/۳. جان هیگ نیز برای اثبات وجود خدا از طریق براهین مربوط به حوادث و تجربه‌های خاص، بر این باور است که برخی رخدادها، خاص، نظیر معجزات و اجابت دعا، از نوعی که بسیاری از افراد خود شاهد آن بوده‌اند وجود خداوند را ثابت می‌کند (هیگ، ۱۳۸۱: ۷۰). البته هیگ در این بیان وارد پاسخ به هیوم نشده است اما تلویحا به درستی این گونه معجزات برای اثبات وجود خدا اعتراف کرده است.

۴/۳. ریچارد سوین‌برن را شاید بتوان یکی از کسانی دانست که به شکل خاص به پاسخ به اشکالات هیوم پرداخته و به تفصیل، برهان «هیوم» و همفکر او «آنتونی فلو» را نقد کرده است. او بر خلاف هیوم و فلو، اثبات معجزات تاریخی را به مدد دلیل و شواهد ممکن می‌داند. وی کوشیده است تا نشان دهد برای تحقیق امری که در گذشته رخ داده است، چهار نوع شاهد و دلیل وجود دارد:

الف. از طریق حافظه و خاطره؛

ب. از طریق گواهی شاهدان عینی و نقل قول تاریخی؛

ج. از طریق آثار فیزیکی به جا مانده از نوع تحقیقاتی که در جرم شناسی معمول شده و گسترش یافته است؛

د. از طریق قوانین علمی و این که آن چه بنابر قوانین علمی، محال و نامحتمل به حساب می‌آید، می‌تواند معیار نقد و ارزیابی دلیل از سه نوع اول باشد.

از نظر وی، هیوم و فلو از چهار نوع دلیل، تنها نوع دوم و چهارم را در نظر داشته و نوع چهارم آن را معیار نقد و طرد نوع دوم قرار داده‌اند، اما از دو نوع دیگر، سخنی به میان نیاورده‌اند، که البته در خصوص نوع سوم، برای هیوم مقدور نبوده که از آن اطلاع داشته باشد، چون این رشته از روش تحقیق در مورد حوادث گذشته، در آن زمان به وجود نیامده بود (ر.ک: احمدی، ۱۳۷۸: ۱۷۳-۱۷۵).

سوین‌برن پس از تبیین چند اصل، مدعی است که اولاً، بر خلاف نظر هیوم و آنتونی فلو، قضایای تاریخی نیز مانند قضایای نومولوژیکال (قاعدہ‌مند) بر طبق روش علمی قابل تحقیق‌اند و از این جهت، دلیل از نوع چهارم (یعنی قضایای نومولوژیکال که قوانین علمی از این قسم شمرده می‌شوند) بر گزاره‌های حاکی از معجزه (قضایای تاریخی) برتری ندارد؛ ثانیاً، به مدد اصل چهارم از اصول یاد شده، پژوهشگر و محقق تاریخ می‌تواند دلایل از سه نوع اول را که بر وقوع رویداد تاریخی دلالت می‌کند، به دلیل کثرت مدارک و دلایل و

انسجام آن‌ها بر دلیل از نوع چهارم (قضیه نومولوژیکال)، ترجیح دهد (احمدی، ۱۳۷۸: ۱۷۴-۱۸۴).

۵/۳. در اشکال اول هیوم آمده است که:

هیچ معجزه ای که افراد کافی و واجد شرایط، آن را تصدیق کرده باشند، وجود ندارد. به نظر می‌رسد منظور هیوم، تواتر در اخبار معجزات است که هر چند به واژه «تواتر» اشاره نکرده، اما همین معنا را اراده کرده است. از این رو نخستین اشکالی که به این نظر هیوم وارد است این که از نظر وی افراد کافی و واجد شرایط، یا همان تواتر به چه معناست؟ به عبارت دیگر، وی دقیقاً معین نکرده است که معیار و مقصود او از خبر متواتر چیست و در چه صورت می‌توان یک خبر را متواتر دانست و به آن جزم و یقین پیدا کرد. در تعریف تواتر چنین گفته‌اند:

اگر اخبار جماعتی، در هر طبقه به حدی برسد که امکان توافق آن‌ها بر کذب به طور عادی محال باشد و موجب اطمینان گردد به آن خبر متواتر می‌گویند (مامقانی، ۱۴۱۱: ۸۹/۱ - ۹۰). بر اساس این تعریف، حد تواتر تا آنجاست که خبری از لحاظ کمی و کیفی به جایی برسد که برای شنوندگان یقین حاصل شود اگر چه ممکن است برای کسانی که به جهان با دیدگاه شکاکانه بنگرند چنین باوری حاصل نشود ولی انصاف این است که در خصوص بسیاری از معجزات چنین تواتری حاصل است. افزون بر این که اساس اشکال هیوم در مورد قرآن صادق نیست چون معجزه بودن قرآن تنها مستند به اخبار گذشتگان نیست بلکه قرآن معجزه جاوید است و همه را به تحدی فرا می‌خواند.

اتفاقاً مهم‌ترین دلیل اثبات معجزات، کافی بودن گزار شگران معجزات یا همان شکل یافتن تواتر است. هر چند به نظر می‌رسد تواتر مورد غفلت عمدی هیوم قرار گرفته است. زیرا هیوم بر اساس تجربه گرایی فعلی می‌خواهد بگوید اخبار معجزه درست نیست، در حالی که ما در بحث معجزات اصلاً با تجربه‌های فعلی کاری نداریم. زیرا معجزه یعنی وقایعی که در زمان پیامبران(ع) رخ داده است. در فلسفه معجزه نیز این موضع لحاظ شده است که مربوط به امروز نمی‌تواند باشد چون همراه معجزه «تحدی» است که پیامبر برای اثبات نبوت خودش معجزه می‌آورد و الآن که پیامبری نمی‌خواهد بیاید تا اعجاز بیاورد و بخواهیم معجزه او را بپذیریم. بنا بر این موضوع معجزه برای زمان ما از اساس منتفی است.

اما اخبار معجزه که مورد بحث ماست اتفاقاً با تواتر به خوبی قابل اثبات است همچنان که برخی از عالمان بر آن تأکید کرده‌اند. به عنوان نمونه، ابوحاتم رازی پس از آن که به برخی از دلایل و معجزات رسول خدا (ص) اشاره کرده است گوید:

همه مردم بر این معجزات اتفاق نظر دارند و مؤمنان و کافران آن‌ها را دیده‌اند و آیندگان آن‌ها را از گذشتگان دریافت کرده‌اند (ابوحاتم رازی، ۱۳۸۱: ۱۹۱).

وی افزوده است:

قول ملحد (زکریای رازی) که گمان کرده است معجزات رسول خدا (ص) را یک، دو یا سه نفر نقل کرده‌اند و می‌توانند با هم تبانی کرده باشند، حجت نیست زیرا این معجزات را بسیاری از مسلمانان و کافران دیده‌اند که امکان ندارد با هم تبانی کنند.

وی پس از نقل تعدادی از معجزات رسول خدا (ص) می‌گوید:

این‌ها معجزات آن حضرت در کتاب‌های پیامبران است که اهل کتاب آن‌ها را می‌خوانند و آن‌چه را که ما بیان کردیم انکار نمی‌کنند زیرا در کتاب‌های آنان نوشته شده است و این چیزی نیست که بشود برای آن تبانی کرد و این‌ها از اموری نیستند که یک یا دو یا سه تن آن‌ها را نقل کرده باشند زیرا آن‌ها اخباری از پیامبران است که در روزگاران متفاوت و در زمان‌های دور پیش از رسول خدا (ص) رخ داده است (ابوحاتم رازی، ۱۳۸۱: ۱۹۸).

همچنان که در عهد عتیق (تورات) نیز در باره بعثت رسول خدا (ص) و دریافت وحی الهی و انتقال آن به مردم چنین آمده است:

از میان برادرانشان پیامبری چون تو بهر ایشان برخواهم انگیخت کلامهای خویش در دهان او خواهم نهاد و هر آنچه بر وی فرمان دهم، بر آنان خواهد گفت (عهد عتیق، ۱۳۹۳: ۶۵۴).

علاوه بر ابوحاتم رازی، هارونی حسنی زیدی نیز با عبارت‌هایی مشابه، بر تواتر این اخبار تأکید کرده و معتقد است اخبار معجزات از اخبار مشهور و مستفیضی است که اهل نقل و اصحاب سیره و تاریخ در آن تردید ندارند و به سبب شهرتشان بسیاری از مردم از آن‌ها آگاه‌اند (هارونی حسنی، ۱۴۲۴: ۱/ ۲۵۸).

به جز دانشمندان مسلمان، برخی از فلاسفه غربی نیز به تواتر اشاره کرده و گفته‌اند: هر چند اختلافات زیادی وجود دارد که کدام حادثه معجزه‌آمیز است و کدام معجزه‌آمیز نیست، ولی با وجود این، همگان اتفاق نظر دارند که در طول تاریخ، معجزات بسیاری در زمان‌های مختلف اتفاق افتاده است. بنابراین، شما چگونه می‌توانید علت یک معجزه را به طریقی غیر از اینکه بگوییم خدا در مسیر طبیعی حوادث مداخله کرده و باعث شده است که این امر معجزه‌آمیز، اتفاق بیفتد تبیین کنید؟ بنابراین، وقوع معجزات اثبات می‌کند که خدا وجود دارد (هاسپرز، [بی‌تا]، ۸۳).

علاوه بر این، هیوم در مخالفت با اخبار معجزات در بخش دوم مقاله خود، به عنوان دلیلی دیگر بر کاهش اعتبار امور شگفت انگیز چنین گفته است:

به نفع هیچ یک از این امور، گواهی و شهادتی اقامه نشده است که تعداد زیادی از شاهدان با آن مخالفت نکرده باشند. برای تفهیم بهتر این مطالب بهتر است بپذیریم در باب ادیان، تفاوت به معنای تعارض است و ممکن نیست ادیان روم باستان، ترکیه، سیام و چین همگی بر اساس محکمی اثبات شده باشند. بنابراین هر معجزه ای که ادعا شود در یکی از این ادیان صورت گرفته (و این ادیان همگی مملو از معجزه‌اند)، همان گونه که هدف مستقیم آن معجزه اثبات نظام دینی خاصی است که این معجزه بدان منسوب است، همچنین به طور غیرمستقیم می‌تواند نظام‌های دینی دیگر را براندازد. و چون نظام دینی دیگر مخدوش شود، معجزاتی که بنیان آن نظام است هم مخدوش می‌شود. لذا حوادث شگفت ادیان مختلف باید وقایعی متعارض، و دلایل این حوادث شگفت، خواه ضعیف خواه قوی، باید مخالف یکدیگر قلمداد شوند (فتحعلی‌خانی، ۱۳۹۰: ۲۷۳).

برخی در پاسخ به این استدلال معتقدند که این چنین نیست که هر گاه معجزه‌ای برای یک دین اثبات شود مستلزم باطل بودن همه ادیان دیگر باشد؛ زیرا اولاً برخی از ادیان دیدگاهی کثرت‌گرایانه دارند. ادیان شرقی (هند و چین) اینگونه‌اند، ثانیاً ادیان توحیدی ابراهیمی در عین اعتقاد به انحصاری بودن حقانیت خود، وجود معجزه در ادیان حق پیش از خود را می‌پذیرند. مثلاً مسیحیت نه تنها وقوع معجزه در یهودیت را می‌پذیرد بلکه یکی از پایه‌های اثبات حقانیت مسیحیت ادعای تحقق پیشگونی‌هایی است که در تورات و روایات یهودی صورت پذیرفته است. اسلام نیز نسبت به مسیحیت و یهودیت چنین نظری دارد. قرآن کریم نه تنها معجزات انبیای عظام الهی را نقل و آن را تأیید می‌کند، بلکه آن معجزات را از پیرایه‌های نامعقولی که بر آن بافته‌اند منزّه می‌داند و به بیان پیراسته از خرافه آن معجزات عنایت ویژه دارد (فتحعلی‌خانی، ۱۳۹۰: ۲۷۴).

علاوه بر این، در پاسخ به هیوم باید گفت: این که شما ادعا می‌کنید که «به نفع هیچ یک از امور شگفت‌انگیز گواهی و شهادتی اقامه نشده است که تعداد بسیاری از شاهدان با آن مخالفت نکرده باشند»،

اولاً، این مخالفت‌ها را شما از کجا به دست آورده‌اید؟ این مخالفت‌ها کجا هستند که تنها شما از آن اطلاع دارید؟ مگر شما تمام امور شگفت‌انگیز را بررسی کرده‌اید که به این نتیجه رسیدید؟

ثانیاً، ما به چه دلیل باید این نتیجه را از شما بپذیریم؟ مگر نه این است که به گمان شما، شهادت و خبر دادن افراد حتی اگر تعدادشان بسیار باشد اعتبار ندارند، پس چگونه بررسی

شما به تنهایی و خبر از آن اعتبار داشته باشد؟ آیا همین ادعای شما بهترین دلیل بر سستی استدلال شما نیست؟ که توقع دارید گواهی افراد بسیاری، به دلیل احتمال خطا در آن، قابل پذیرش نباشد اما گواهی شما و نتیجه گیری شما به تنهایی قابل پذیرش باشد. از این گذشته، شما که می گوید:

برای تفهیم بهتر این مطالب بهتر است بپذیریم در باب ادیان، تفاوت به معنای تعارض است، بر اساس کدام فرهنگ لغت تفاوت را به معنای تعارض گرفته اید؟ این بدان معناست که احیانا معجزه حضرت موسی(ع)، بنا بر آن چه یهود ادعا می کنند و معجزات حضرت عیسی(ع)، بنا بر آن چه مسیحیان ادعا می کنند و معجزات رسول خدا(ص)، بنا بر آن چه مسلمانان ادعا می کنند، متعارضند چون متفاوتند، در حالی که چنین نیست. ما چه الزامی داریم که تفاوت را تعارض معنا کنیم؟ اگر چنین کردیم مشکل از همین ناحیه به وجود می آید. زیرا قطعا اخبار متفاوتی از معجزات و اخبار دیگر در ادیان مختلف وجود دارند که به هیچ وجه به معنای وجود تعارض در آنها نیست بلکه به عکس، همچنان که بدان اشاره شد، در برخی موارد حتی به معنای تأیید معجزه دیگر است.

بنابراین اگر ما بخواهیم تنها بر اساس تجربه گرایی و آن هم تجربه گرایی امروزی و حسی که مورد ادعای هیوم است با علوم و پدیده های دیگر از جمله اخبار معجزات و اخبار تاریخی دیگر مواجه شویم ناچار خواهیم بود از تمام گزاره ها و اخبار ثابت شده در زندگی بشری دست برداریم. زیرا بسیاری از آنها امروزه قابل تجربه نیستند و به گمان هیوم، به اخبار گذشتگان نیز نمی توان اعتماد کرد. همچنان که ایرمن نیز گوید:

جالب است که هیوم در تأیید آرائش به مثالی متوسل شده که تا اندازه زیادی کمک می کند تا نامعقول بودن انحصار استدلال های استقرایی را درک کنیم و برای اخبار از گذشته نیز اعتبار قائل شویم. مثال شاهزاده هندی مثال مشهوری است که هیوم از پیشینیان خود وام گرفته است. ما همین مثال را در جهتی مخالف غرض هیوم به کار می گیریم تا روشن شود که انحصار در استدلال های استقرایی چه مخاطراتی را در پی دارد.

وی در مثالی می گوید:

فردی از اهالی هند که هرگز از کشور خود خارج نشده و هیچ گاه مرد یا زنی سفیدپوست را ندیده و همواره مردم سیاه پوست فراوانی را دیده است، گمان می کند که سفیدپوست بودن مخالف طبیعت انسان است. و چون طبیعت را این گونه دریافته، بر آن می شود که حتی اگر همه عالم سخنی بر خلاف عقیده او بگویند دروغ گفته اند. حال چه کسی بر خطاست، او که دلیل خود بر طبیعت

انسان را می‌پذیرد یا کسی که آن دلیل را نپذیرفته و لذا می‌پذیرد که انسان‌هایی سفیدپوست وجود دارند؟ (۲۳۳: ۲۰۰۰, □□□□□□□□؛ با اقتباس از فتحعلی‌خانی، ۱۳۹۰: ۲۳۰).

علت داوری نادرست آن هندی چیزی نیست جز این که او هم مانند هیوم می‌اندیشد و لذا به مشاهدات گذشته خود چندان بها می‌دهد که امری را که فی حد نفسه محال نیست همچون امری محال می‌پندارد و در نتیجه با خبرهایی که به وقوع آن امر اذعان دارند مخالفت می‌کند.

جان لاک نیز پیش از هیوم مثال مشابهی را آورده بود. او نیز از این مثال استفاده‌ای متفاوت از هیوم را در سر داشته است. وی در فصل پانزدهم از کتاب چهارم «جستار درباره فهم بشر»^۱ در مقام بیان مراتب شناخت انسان به بحث درباره شناخت‌های احتمالی پرداخته و دو خاستگاه را برای شناخت‌های احتمالی انسان معرفی کرده است. یکی از این دو منشأ یا خاستگاه، گواهی‌ها و اخبار کسانی است که از مشاهدات خود برای دیگران می‌گویند. از نظر لاک در صورتی که تعداد گواهان و راویان و وثاقت و صداقت و قوه ضبط و درک آنها کافی باشد و خبری را که نقل می‌کنند دارای انسجام درونی باشد و گواهی معارضی خبر آنها را رد نکند و - در اخبار آحاد - اگر شاهد یا راوی داعی بر کذب و دسیسه نداشته باشد، باید خبر را بپذیریم و بر آن اعتماد کنیم و البته در میزان اعتمادی که می‌کنیم تابع میزان تأمین شرایط فوق هستیم. لاک در ادامه می‌گوید:

اگر من خود بینم که کسی بر روی یخ راه می‌رود پذیرش من نسبت به این رخداد بالاتر از حد احتمال است. در اینجا من علم دارم. اگر کسی به من خبر دهد که در زمستان و در کشور انگلستان کسی بر روی آبی که در اثر سرما یخ زده بود راه می‌رفت، چون خبر او با تجارب گذشته من [که در انگلستان زندگی می‌کنم] هماهنگ است در صورتی که خبر او با قرائتی تردیدبرانگیز همراه نباشد، مایلم خبر او را بپذیرم. ولی اگر به کسی که ساکن مناطق استوایی است همین خبر را بدهند چون هرگز چنین رخدادی را نه دیده و نه شنیده، میزان اعتماد وی به این خبر وابسته خواهد بود به تعداد شاهدان و راویان و اعتبار آنها و این که داعی بر کذب نداشته باشند. البته کسی که همه تجارب گذشته‌اش بر خلاف این واقعه باشد، خبر حتی موثق‌ترین افراد را هم به دشواری می‌پذیرد و به سختی مفاد خبر او را باور می‌کند.

مثل داستان سفیر هلند که پادشاه سیام را با نقل حکایت‌هایی از هلند سرگرم می‌کرد. از جمله به او گفت که در زمستان‌های هلند آب در اثر سرما چنان یخ می‌زند و سخت می‌شود که انسان بر روی

آن راه می‌رود و حتی آن یخ تحمل یک فیل را هم دارد. پادشاه گفت: تا حال چون شما را انسانی متین و منصف می‌دانستم چیزهای عجیبی را که می‌گفتید باور می‌کردم ولی اکنون مطمئنم که دروغ می‌گویید (فتحعلی‌خانی، ۱۳۹۰: ۲۳۰؛ نیز، ر.ک: ۳۸۷ - ۳۸۶: □ ۱۹۹۸, □□□□□□) از نظر لاکر روش معقول در چنین مواردی بررسی میزان وثاقت و شرایط اعتبار خبر است، نه رد آن خبر به خاطر مخالفت آن با تجارب گذشته شنونده. در این داستان لحن لاکر این نیست که عملکرد پادشاه سیام را تأیید کند. بلکه می‌خواهد تأثیر روانی مشاهدات گذشته بر شنونده خبر را نشان دهد (فتحعلی‌خانی، ۱۳۹۰: ۲۳۱).

موضع‌گیری هیوم در برابر مثال‌هایی از این قبیل چه باید باشد؟ اگر به گرایش طبیعت‌گرایانه هیوم توجه داشته باشیم باید منتظر باشیم که وی عکس‌العمل پادشاه سیامی را موافق با طبیعت او بشمارد و لذا عملکرد او در انکار یخ زدن آب را رفتاری معقول بداند. توضیح این که، هیوم استدلال‌های علی را غیر قابل توجیه می‌داند و تنها [زمینه و] مایه معقولیت استدلال‌های علی را طبیعت انسان می‌داند. او می‌گوید:

ما به گونه‌ای سرشته شده‌ایم و به گونه‌ای از سوی طبیعت تجهیز شده‌ایم که داوروری‌هایمان درباره امور واقع را از طریق استدلال علی سامان دهیم. هیچ کس از انتقال از انطباق یا تصور یک چیز به تصور چیز دیگر با اراده خود عمل نمی‌کند، این طبیعت ماست که چنین انتقال و تداعی‌هایی را موجب می‌شود. پس اگر رفتار کسانی چون پادشاه سیام را بررسی کنیم و دریابیم که طبق سرشت و طبیعت انسانی لاجرم از پذیرش خبر یخ زدن آب اجتناب می‌کنند، باید رفتار او را تأیید کنیم. ولی هیوم این گونه موضع‌گیری نمی‌کند.

اکنون به عبارت هیوم توجه کنید:

شاهزاده هندی که از قبول نخستین اخبار مربوط به آثار یخبندان امتناع کرد در استدلال خود بر حق بود، طبیعتاً گواهی بسیار متقنی لازم بود تا او وقوع حوادثی را بپذیرد که از حالتی در طبیعت ناشی می‌شد که وی با آن ناآشنا بود و شباهت آن با حوادثی که وی تجربه‌ای ثابت و یکنواخت از آنها داشت بسیار اندک بود. آن اخبار با تجربه او معارض نبودند ولی مطابق آن هم نبودند. □□□□□□ □ ۱۱۳ - ۱۱۴: □ ۱۹۸۹؛ با اقتباس از فتحعلی‌خانی، ۱۳۹۰: ۲۳۱ - ۲۳۲).

در این جملات، دو نکته قابل تأمل وجود دارد. نخست این که هیوم رفتار شاهزاده هندی را طبیعی می‌شمارد، دوم این که او می‌گوید این اخبار با تجربه او معارض نیستند ولی مطابق آن هم نیستند. مقصود از معارض و مطابق چیست؟ ظاهراً هیوم می‌خواهد بگوید تجارب او در عین عدم مطابقت با اخبار یخبندان هیچ گونه ناسازگاری با آنها ندارد. یعنی اگرچه او تاکنون یخبندان را ندیده است ولی آن چه تاکنون دیده یخبندان را امری محال و ناممکن

معرفی نمی‌کند. در اینجا مقصود بیان تفاوتی است میان معجزات و حوادث خارق‌عادتی که علی‌رغم نامعمول بودنشان نمی‌توان معجزه خواندشان. هیوم در قطعه‌ای که به صورت پانویس به متن اصلی افزوده است مطالبی را آورده که بیانگر همین تفاوت است. واضح است که هیچ‌کس نمی‌تواند از یخ زدن آب در هوای سرد تجربه‌ای داشته باشد. این امر طبیعت را در وضعیتی قرار می‌دهد که برای او کاملاً ناشناخته است، و محال است که او بتواند به نحو پیشین بگوید که اثر هوای سرد چه خواهد بود. این امر تجربه تازه‌ای را ایجاد می‌کند که نتیجه آن هیچ‌گاه متعین نیست. گاه ممکن است از طریق تمثیل حدس بزنیم که نتیجه چه خواهد بود؛ ولی در عین حال این فقط حدس است، و باید اقرار کرد که در مورد یخ زدن آب، واقع بر خلاف قواعد تمثیل و مشابهت پیش می‌رود و به گونه‌ای است که برای یک هندی عاقل غیر منتظره است. تأثیر سرما بر آب تدریجی، و مطابق درجات سرما نیست، بلکه همین که سرما به نقطه انجماد می‌رسد، آب، در یک آن، از حالت کاملاً مایع به حالت کاملاً جامد در می‌آید. بنابراین چنین حادثه‌ای ممکن است خارق‌العاده نامیده شود، و برای آن که در نزد مردم مناطق آب و هوایی گرم باور کردنی شود، گواهی بسیار متقنی لازم است، ولی هنوز به حد اعجاز نرسیده است و با تجربه یکنواخت جریان طبیعت، در مواردی که همه شرایط یکسان است نیز، مخالف نیست. ساکنان سوماترا در وضعیت آب و هوایی منطقه خود همواره آب را مایع دیده‌اند و یخ بستن رودخانه‌هایشان باید امری شگفت‌انگیز قلمداد شود، ولی آنان هرگز آب را در زمستان مسکو ندیده‌اند و لذا نمی‌توانند به نحو معقولی مطمئن باشند که نتیجه سرما چه خواهد بود. در این قطعه که بعدها افزوده شد هیوم کوشیده است با فرق نهادن میان امور خارق‌العاده و معجزات، نادرستی عمل پادشاه هندی را بپذیرد بدون آن که همین عمل — یعنی انکار — را در باره حوادث اعجاب‌آمیز نادرست بخواند (۱۱۴: □، ۱۹۸۹، □□□□؛ با اقتباس از فتحعلی‌خانی، ۱۳۹۰: ص ۲۳۲).

بنا بر این، اگر بی‌اعتمادی به اخبار معجزات به اخبار تاریخی دیگر و از آن‌ها به اخبار عادی مربوط به گذشته نیز سرایت کند، دیگر هیچ خبری به سادگی قابل اثبات نیست و تفاوتی ندارد که این اخبار، اخبار مهم و با ارزشی مانند اخبار معجزات و اخبار مربوط به پیامبران (ع)، امامان (ع) و افراد و وقایع مهم تاریخی باشد یا به پایین‌ترین سطح اخبار گذشته از جمله اخبار مربوط به تولد یا مرگ افراد عادی یا حوادث روزمره باشد. در این صورت حتی اخبار مربوط به هویت افراد از جمله خود آقای هیوم نیز با تردید جدی مواجه خواهد شد.

بر این اساس، اگر از آقای هیوم پرسش شود که پدر و مادر تو کیستند؟ او چگونه می‌تواند آقا و خانمی را که به عنوان پدر و مادر خود می‌شناسد، به عنوان والدین اصلی خود معرفی کند؟ اگر بنا باشد ما به اخبار گذشتگان اعتماد نکنیم، آقای هیوم چگونه می‌تواند هویت خود و نسبت خود با والدینش را اثبات کند؟ یعنی بر مبنای خود آقای هیوم او نمی‌تواند این نسبت را اثبات کند. زیرا اولاً، آقای هیوم زمان تولد و شناخت خود از والدینش را به هنگام تولد به یاد نمی‌آورد، ثانیاً، ما ملزم نیستیم خبر آقای هیوم و دیگران را مبنی بر معرفی آقا و خانم یاد شده، به عنوان پدر و مادر واقعی او بپذیریم؛ چرا که ما آن زمان نبوده‌ایم و تولد هیوم را تجربه نکرده‌ایم. حتی از آزمایش □□□ نیز در این باره کاری بر نمی‌آید چون ممکن است در فرآیند این آزمایش نیز، از هنگام شروع تا به نتیجه رسیدن آن، افرادی برای غیر واقعی جلوه دادن آزمایش درصدد خدشه‌دار کردن آزمایش باشند.

البته هر یک از اشکالات و دلایل هیوم می‌تواند پاسخ‌های متعدد و مفصلی داشته باشد که چون بنای این نوشته بر اختصار بود به همین مقدار اکتفا شد. به علاوه آن که برخی از پاسخ‌ها ممکن است به عرصه‌های دیگری از علوم ارتباط پیدا کند که چون خارج از موضوع و عنوان مقاله بود از آن صرف نظر شده است.

۶/۳. در انتهای این بحث، توجه به چند نکته بسیار اهمیت دارد:

۱. پذیرفتن اخبار معجزات و ردّ نظریه هیوم به معنای پذیرش همه اخبار معجزات بدون توجه به منبع و شرایط آن نیست. بر این اساس، اخبار معجزات، هم به لحاظ منبع، و هم از نظر محتوا باید مورد بررسی قرار بگیرند و پس از داشتن معیارهای لازم مورد پذیرش واقع شوند.

۲. بدون تردید در میان اخبار معجزات مواردی وجود دارند که به دلایل مختلف قابل قبول نیستند و نباید آن‌ها را پذیرفت اما این به معنای پذیرش نظریه هیوم نیست که ایشان از اساس، اخبار معجزات را بی‌اعتبار می‌دانند و در نتیجه تمام معجزات بی‌اعتبار می‌شوند.

۳. باید پذیرفت که در نقل اخبار معجزات و بالا بردن آمار و نشان دادن کثرت آن‌ها نوعی افراط دیده می‌شود. همین موضوع سبب شده است برخی از معجزات که در منابع نخستین وجود نداشته‌اند در منابع قرون بعد نقل شوند و همین عامل، بالا رفتن آمار معجزات را به دنبال داشته باشد. این موضوع در باره امامان(ع) و برخی از پیامبران(ع) صورت گرفته است.

به عنوان نمونه به آمار معجزات امام هادی (ع) می‌توان اشاره کرد که اخبار و روایات مربوط به معجزات آن حضرت در منابع نخستین بسیار کمتر از منابع دوره‌های بعد نقل شده و به مرور زمان تعداد آن‌ها افزایش یافته است. بر این اساس، در حالی که کلینی (۱۳۶۳: ۴۹۷/۱ - ۵۰۲) به نه مورد و مفید (۱۴۱۳: ۳۰۱/۲ - ۳۰۸) به هفت مورد از معجزات امام هادی (ع) اشاره کرده‌اند، اما تعداد این معجزات در الهدایه الکبری (خصیصی، ۱۴۱۹: ۳۱۱ - ۳۲۴) ده مورد، در دلائل الامامه (طبری، ۱۴۱۳: ۴۱۲ - ۴۲۱) سیزده مورد، در الثاقب فی المناقب (ابن حمزه، ۱۴۱۲: ۵۲۷ - ۵۵۸) ۳۵ مورد، در مناقب (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶: ۴۰۶/۴ - ۴۱۲ و ص ۴۱۳ - ۴۲۰) ۳۶ مورد، در الخرائج والجرائح (قطب راوندی، ۱۴۰۹: ۳۹۲/۱ - ۴۱۹ و ۶۷۲ - ۶۸۱) ۳۳ مورد، در اثبات الهداه (حر عاملی، بی تا: ۴۱۶/۴ - ۴۴۹) ۹۴ مورد، در مدینه المعجز (بحرانی، ۱۴۱۵: ۴۱۹/۷ - ۵۳۸) ۹۸ مورد و در بحار الانوار (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۲۴/۵۰ - ۱۸۸ و ۱۸۹ - ۲۱۴) ۷۷ مورد نقل شده‌اند.

یعنی با یک نگاه گذرا متوجه می‌شویم که اخبار معجزات به مرور زمان به طور معمول یک روند افزایشی را، به ویژه در منابع متأخر، طی کرده‌اند. البته این روند افزایش نسبت به سایر امامان (ع) و برخی از پیامبران (ع) نیز وجود دارد با این حال این روند نباید سبب شود که تمام معجزات را بی اعتبار دانست بلکه باید اخبار را مورد بررسی و سنجش قرار داد و موارد مردود آن‌ها را کنار گذاشت اما مواردی که قابل پذیرش هستند نباید بی اعتبار و مردود قلمداد شوند. از این رو با اذعان به این مشکل روند افزایشی، که بدان اشاره شد، یا مشکلات دیگری که ممکن است قابل پذیرش باشند، اما نگاه آقای هیوم به اخبار معجزات و در نتیجه انکار یکپارچه اخبار معجزات، به ویژه با استدلال آقای هیوم به هیچ وجه قابل قبول نیست.

۴. نتیجه گیری

از مجموع مباحث این نوشته به دست می‌آید که هیوم بر اساس تجربه گرایی و آن هم تجربه گرایی کنونی، استدلال به اخبار معجزات را مخدوش و غیر قابل قبول دانسته است. نبودن شواهد کافی بر وقوع معجزات، تعارض معجزات در ادیان مختلف، وقوع معجزات در میان مردم جاهل و وحشی و تمایل فوق العاده قوی انسان در طبیعت خود به امور عجیب و غریب، از جمله مهم‌ترین دلایل هیوم برای اثبات نادرستی اخبار معجزات است. اما این دلایل از زمان خود هیوم با مخالفت‌هایی مواجه شد و برخی با صراحت این دلایل را رد کردند. از میان دانشمندان غربی، هنری تیسن، جان هیک و هاسپرز با استناد به دلایلی از

جمله، حافظه و خاطره، گواهی شاهدان عینی و نقل قول تاریخی، آثار فیزیکی به جا مانده از نوع تحقیقاتی که در جرم شناسی معمول شده و گسترش یافته است، قوانین علمی و تواتر اخبار به هیوم پاسخ داده‌اند. دانشمندان و فلاسفه اسلامی نیز علاوه بر دلایل یاد شده، با تأکید بر تواتر اخبار، نادرست بودن برخی از ادعاهای هیوم، خلط بین روش فلسفه و علم تجربی، تبیین پدیده‌ها با دانش و تجربه امروزی و تعارض در استدلال هیوم را از مهم‌ترین اشکالات دلایل او دانسته‌اند. بنابراین هر چند ممکن است در برخی موارد، به دلایلی همچون محدودیت در انتقال واقع یا دلایلی روان‌شناختی و یا خطاهای فردی، اخبار معجزات فرجه تر از واقعیت و یا دستکاری شده باشند اما این که بخواهد این اخبار با محک تجربه سنجیده شوند و در نتیجه مورد تردید قرار گرفته و از حیز انتفاع خارج شوند نیز به هیچ روی قابل پذیرش نیست. به ویژه آن که اگر این نگاه نادرست به طور طبیعی به سایر اخبار تاریخی نیز سرایت کند، در آن صورت دیگر هیچ خبر و گزاره‌ای تاریخی قابل اثبات نخواهد بود و با این نگاه، مهم‌ترین اثر تاریخ که همان الگو گرفتن و عبرت آموزی است کاربرد نخواهد داشت.

منابع

- ابن حمزه طوسی، محمد بن علی، (۱۴۱۲ق)، *الثاقب فی المناقب*، تحقیق نبیل رضا علوان، قم: مؤسسه انصاریان، چاپ دوم.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، (۱۳۷۶ق)، *مناقب آل ابی طالب*، تحقیق لجنه من اساتذة النجف الاشرف، النجف: مطبعة الحیدریه.
- احمدی، محمد امین، (۱۳۷۸)، *تناقض نما یا غیب نمون، نگرشی نو به معجزه*، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مرکز انتشارات.
- بحرانی، سید هاشم، (۱۴۱۵ق)، *مدینه المعاجز*، تحقیق گروه تحقیق به ریاست عباد الله طهرانی میانجی، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- تیسن، هنری، (۱۳۸۸)، *الهیات مسیح*، ترجمه طاووس میکائیلیان، تهران: انتشارات حیات ابدی.
- حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۱۸ق)، *اثبات الهداء بالذصوص والمعجزات*، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- خصیبی، حسین بن حمدان، (۱۴۱۹ق)، *الهدایة الکبری*، بیروت: انتشارات البلاغ.
- دورانت، ویل و آریل، (۱۳۸۴)، «دین و فلسفه»، *تاریخ تمدن، عصر و لثرت*، ترجمه سهیل آذری، ویرایش حسن انوشه، چاپ دهم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

رازی، ابوحاتم، (۱۳۸۱)، *اعلام النبوه*، تحقیق، تصحیح و مقدمه صلاح الصاوی، غلامرضا اعوانی، مقدمه انگلیسی سید حسین نصر، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
 طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۶۲)، *اعجاز قرآن*، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
 طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۶۴)، *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، تهران: صدرا.
 طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۳ق)، *دلائل الامامه*، قم: مؤسسه البعثه.
عهد عتیق (تورات)، *بر اساس کتاب مقدس اورشلیم*، ۱۳۹۳ش، ترجمه پیروز سیار، تهران: هرمس.

فتحعلی خانی، محمد، (۱۳۹۰)، *فلسفه دین دیوید هیوم*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 قطب راوندی، سعید بن هبه الله، (۱۴۰۹ق)، *النخراجه والجرائح*، قم: مؤسسه الامام الهادی.
 کاپلستون، فردریک، (۱۳۷۵)، *تاریخ فلسفه*، جلد پنجم: فیلسوفان انگلیسی (از هابز تا هیوم)، ترجمه امیر جلال الدین اعلم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی و انتشارات سروش.
 کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۳)، *الکافی*، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الاسلامیه.

مامقانی، عبدالله، (۱۴۱۱ق)، *مقیاس الهدایه*، تحقیق محمدرضا مامقانی، قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.

مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، *بحار الانوار*، به کوشش محمد باقر بهبودی و دیگران، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الوفاء و دار احیاء التراث العربی.
 مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳ق)، *الارشاد*، تحقیق مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، قم، المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید.

هارونی حسنی زیدی، احمد بن حسین، (۱۴۲۴ق)، *اثبات نبوه النبی (ص)*، تحقیق عبدالکریم احمد جدبان، یمن: مکتب التراث الاسلامی.

هاسپرز، جان، (۱۳۷۸)، *فلسفه دین (نقدی بر براهین اثبات وجود خدا به روش تحلیل فلسفی)*، ترجمه گروه ترجمه و ویراستاری مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

هیگ، جان، (۱۳۷۲)، *فلسفه دین*، ترجمه بهرام راد، تهران: انتشارات بین المللی الهدی.

- Hume, David, 2007, *An Enquiry Concerning Human Understanding* and Other writings, edited by Stephen buchle - Cambridge; New York: Cambridge University Press.

- Earman, John, 2000, *Hume's Abject Failure*, Oxford: Oxford University Press.

- Locke, John, 1998, *An Essay Concerning Human Understanding*, A. s. Pringle - Patisson(ed), Hertfordshire: Wordsworth Editions Limited